

ГОСПОДАРИ ГЛИНЕ И ЖИТА / MASTERS OF CLAY AND WHEAT

Марија Јовановић, Музеј Војводине, Нови Сад 2012.

ISBN 978-86-87723-12-2 / ISBN 978-86-87723-14-6

Као пратећи елемент атрактивне изложбе и резултат свеобухватног интердисциплинарног рада 2011. године је изашла из штампе још једна публикација Музеја Војводине – *Господари глине и жита* аутора Марије Јовановић, археолога и музејског саветника. Поред ауторке, свој допринос познавању живота на територији Војводине у праисторијско време дало је још пет аутора. Неуобичајене теме које они обрађују чине ову књигу јединственом. Урађена је анализа насеља првих земљорадника, реконструкција одевања од неолита до млађег гвозденог доба, анализа размене и трговине у праисторији, анализа биљних материја које су употребљаване за бојење тканина и анализа астрагала, костију скочног зглоба различитих животињских врста коришћених као тегови за ткачки разбој. Пројекат је, поред археолога, подразумевао сарадњу стручњака из области архитектуре, моде и дизајна, нумизматике, археоботанике и археозоологије. Такав савремени приступ свакако завређује квалитетну штампу и раскошне илустрације, којима се одликује ова публикација.

Археолог Марија Јовановић представила је живот праисторијских земљорадника у Подунављу, најпре објаснивши прве облике насељавања и прелазак са ловачко-сакупљачког на седентарни начин живота, праћен развојем земљорадње и сточарства, као строго условљен природним окружењем. Неолитска револуција је, на тај начин, била у директној вези са конфигурацијом терена, повољним климатским условима, близином воде, минералним ресурсима, као и комплетним екосистемом. У складу са насловом изложбе и књиге, ауторка је обрадила глину као једну од сировина неопходних за људску егзистенцију. Иако је тешко претпоставити када је праисторијски човек открио ову веома распрострањену седиментну стеноу и могућности њене употребе, зна се да је током неолита она била „незамењива у архитектури и грађевинарству, керамичкој производњи“. Детаљном студијом археолошких налаза који потичу са бројних локалитета централног Балкана, ауторка је, хронолошки се крећући кроз млађе камено доба Војводине, дала објашњење обра-

заца насељавања, почев од старијег неолита и старчевачке културе. Нарочиту пажњу је посветила винчанском насељу вишеслојног локалитета Гомолава у Хртковцима. Из тога је проистекао и веома атрактиван део ове публикације – 3Д реконструкције винчанских кућа и њиховог инвентара из V миленијума п. н. е., за које је заслужна Јермина Станојев, магистар архитектуре. Оне пружају визију унутрашње структуре кућа и ентеријера, превасходно са његовог функционалног аспекта, а потом одражавајући укус и веровања. У том смислу могу бити занимљиве и са становишта историје архитектуре.

У публикацији су представљени и керамички производи – од посуђа до фигурина, а такође је дат увид у одевање, накит и религијски живот појединих праисторијских популација. С обзиром на то да је доказивање хипотеза о религијским поимањима и ритуалним делатностима пре појаве писма веома проблематично са аспекта данашњег човека и његових схватања, ауторка је у поглављу о култу и религији дала преглед налаза брукраниона, као једног од најстаријих мотива неолитских култура, а потом и

разноврсно моделованих и богато украшених жртвеника. У даљем тексту наилазимо на тумачење култних фигурина и идолопластике, са освртом на уметничке тежње и укус неолитског човека. Антропоморфне теракоте се у другачијем облику јављају и током бакарног, али пре свега бронзаног доба, те је њима посвећен посебан одељак, као и накиту. Потврду о развоју накита налазимо у материјалима који су коришћени у његовој производњи – од шкољки, различитих врста камена и ћилибара, животињских костију до металног накита (злато, сребро, бакар, бронза) и стакла. О његовом дизајну такође говоре представе на фигуринама.

Полазећи од разматрања увек инспирисаног Драгослава Срејовића, који се у једном од својих радова „осврнуо и на питање одела на фигуринама“, ауторка је иницирала реконструкцију „неолитске моде“ на основу детаљног проучавања представа одеће, обуће и накита на идолима. Тако је Тамара Јовановић-Шљукић, костимограф и сценски дизајнер, спровела за сада јединствену студију на основу које је реконструисала одевање од неолита до млађег гвозденог доба на тлу Војводине. То је учинила веома ефективно, првенствено на основу анализе фигуралне пластике, а потом накита, култних предмета, оруђа и оружја, уз неопходно коришћење разноврсне литературе. Посао је био сложен тим пре што на нашој територији нису очувани одевни предмети (изузев ретких фрагмената текстила), те је њихова реконструкција захтевала мултидисциплинарни рад. О развијеној текстилној производњи сведочили су отисци тканина на глиненим посудама, пршљенци за вретена и тегови за затезање основе на разбојима. Археоботаничари и археозоолози обезбедили су податке о лану, вуни, кожи и крзну као главним сировинама за израду тканина и одевних предмета. На крају поглавља се могу видети и коначне реконструкције и фотографије живих модела са женском одећом из неолита, бронзаног доба, а потом и оделом и опремом келтског ратника.

* * *

Пут који су размена и трговина прешле од размене идеја у палеолиту до појаве Келта и ковања новца представљен је у поглављу чији је аутор музејски саветник, археолог Далибор Недвидек. Почев од навођења дефиниције појма трговине Карла Полањија као „узајамног преноса добара у власништво

другог“, аутор настоји да објасни појмове везане за трговину и размену и даје тумачење њиховог значења у праисторији. Јасно је да се оно мењало кроз време, као и вредност предмета који су размењивани и потраживани. Појединци и групе који су могли организовати набавку, пренос и размену робе зависили су од локуса, на којем се одвијао главни процес: сајмишта или трговишта. Крећући се кроз време, од палеолита до појаве Келта на овим просторима, а са њима и појаве првог новца и његовог ковања, аутор је дао садржајан преглед и анализу археолошких артефаката са бројних локалитета који упућују на размену и трговину, бивајући значајни или симболични за људске заједнице у одређеним временским периодима.

Да је свакодневни живот био веома колоритан у праисторији на тлу Војводине, на занимљив начин доказује Александар Медовић, кустос – археоботаничар, у свом једнако колоритном поглављу под називом „Војвођанска праисторија у јесењим нијансама“. Анализом утљенисаних биљних остатака са Гомолаве, Феудвара, Чарнока, Градине на Босуту и локалитета из других крајева земље, аутор говори о лану као једином представнику текстилних биљака у праисторији ових крајева, али и многим другим биљкама које су коришћене као бојадисери, почев од шафранике, кантариона, преко трњине, храста и других, мање познатих биљака. Како се претпоставља, човек је најпре почео да украшава своје тело и „тетовира“ га, да би временом, тек након појаве вуне и узгоја текстилних биљака почео да украшава и боји одевне предмете. Зачуђујући је број европских биљака чији су пигменти могли бити коришћени као бојадисери (преко 100). Аутор је додао и неколико занимљивости – између осталог и рецепт за фарбање у златножуту боју помоћу цветова шафранике, коју су становници Феудвара узгајали током средњег бронзаног доба због шминкања и фарбања тканина или чак за бојење неког куваног јела или пецива.

Кустоси – археозоолози Светлана Блажић и Дарко Радмановић објаснили су необичну појаву 200 астрагала у неолитским објектима локалитета Гомолава; обрађене скочне кости јелена, домаћег и дивљег говечета коришћене су као тегови за ткачки разбој. На неким од пронађених астрагала видљива су оштећења, трагови горења и глачања који се могу разумети као последице обраде ових костију. Њи-

хова функција је протумачена у вези са контекстом налаза: откривени су на подовима неолитских кућа поред огњишта, али и на основу аналогije са предметима исте функције, направљеним од других материјала. Уз веома добре цртеже, графиконе, скице објеката и табеле, аутори су дали детаљан преглед мера и идентификацију астрагала по врстама од којих потичу, а који су пронађени у три винчанске куће.

Каталог антропоморфне пластике са представљама одеће чини посебно поглавље књиге и праћен је квалитетним фотографијама. Каталогске јединице подразумевају прецизне описе 69 изузетних примерака винчанских статуета и једног амулета, који потичу са локалитета Гомолава, али и са епонимног локалитета (Бело брдо у Винчи).

Интердисциплинарни приступ, без којег је археологија данас незамислива као наука, али и поку-

шај да се живот људи из праисторије приближи модерном човеку и тако се на тренутак премости огромни јаз између прошлости и садашњости, чине ову публикацију веома вредном. Са друге стране, изузетан квалитет илустрација, заједно са ауторским довитљивим запажањима о животу праисторијског човека чине је пријемчивом и ширем кругу читалаца. С обзиром на то да је књига „Господари глине и жита“ штампана и на енглеском језику, она ће у великој мери допринети популаризацији Музеја Војводине и његових богатих збирки праисторијске археологије, као и самом познавању праисторије Војводине.

Мр Тијана Станковић-Пешићерац

DIE GRÄBERFELDER VOR DER SÜDMAUER DER BEFESTIGUNG VON KESZTHELY-FENÉKPUSZTA

Róbert Müller, Arheološki institut Mađarske akademije nauka, Centar humanističkih nauka za istoriju i kulturu srednjoistočne Evrope i Balaton muzeja u Kestelju. Budapest/Leipzig/Keszthely/Rahden 2010. ISBN 978 3-89646-151-3

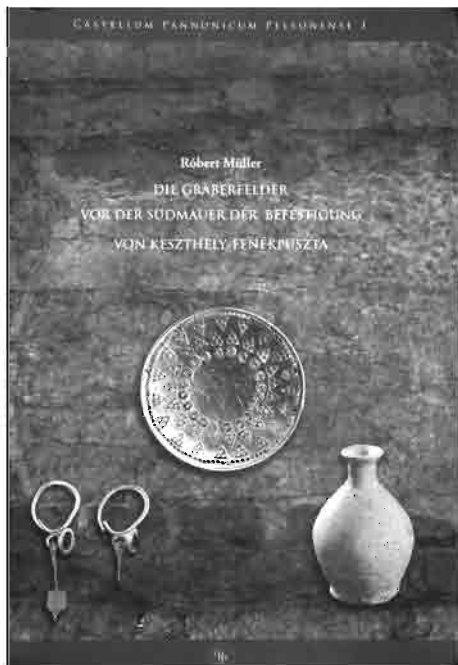
Nova serija pod nazivom *Castellum Pannonicum Pelsonense* je plod trogodišnjeg rada mađarskih i nemačkih naučnika na projektu *Kontinuitet i migracija u Kestelj-Fenekpustu i oko Kestelj-Fenekpuste od kasne antike do 9. veka*. Radi se o interdisciplinarnom istraživanju – u kojem su učestvovali arheolozi, istoričari, geolozi, geografi, arheobotaničari, arheozoolozi i antropolozi. Cilj projekta je da različitim analizama rekonstruiše i interpretira mnoštvo ostataka sa ovog nalazišta. Iako se na pomenutom lokalitetu radi preko 100 godina, nedostajao je jedan sveobuhvatan prikaz rezultata tih istraživanja. Kao dugogodišnji istraživač ovog velikog lokaliteta, R. Miler je taj zadatak uzeo na sebe.

Kasnoantičko utvrđenje kod Fenekpuste je jedno od najbogatijih i najzagonetnijih mađarskih nalazišta. Između 1885. i 2000. godine je otkriveno preko 1.100 grobova – kod južnog bedema. Većina tih grobova pripada kasnoantičkom periodu, dok je jedno manje germansko groblje iz 5. veka. Publikovanje ove građe je ključno za rešavanje pitanja odnosa unutar složenog etničkog sastava stanovništva kasnoantičke Panonije.

Ovaj antički supstrat, sa narodima koji su dolazili tokom seobe naroda u Podunavlje i na Balkan, izgradio je jednu novu zajednicu. Njena složena kulturna slika dobila je naziv kesteljska kultura. Eponimni lokalitet, Kestelj-Fenekpusta, samim tim je prepoznat kao arheološko nalazište od velikog međunarodnog značaja.

Knjiga je podeljena na 6 delova:

1. Uvod. Dat je kratak istorijat istraživanja, od Vilmoša Lipa (1883) do poslednje sezone (1999/2000). Uz južni zid tvrđave su do tada otkrivena najmanje 1.094 groba. Oko polovine tih grobova je dokumentovano, i to u različitom stepenu. Na osnovu karakterističnih priloga grobovi se mogu podeliti u tri perioda: *kasno rimsko doba* – 4. vek / prva polovina 5. veka, kada provinciju Panonija Prima napušta rimska administracija (nakon sporazuma u Raveni) i zaposedaju je Istočni Goti (455. godine); *rana kesteljska kultura* – grobovi autohtonog romanizovanog stanovništva i oni sa ranoavarskim materijalom, a većina ukopa potiče iz poslednje trećine 6. i prve trećine 7. veka; *karolinško vreme* –

od druge polovina 9. veka do pojave Mađara. Jedno od najvažnijih pitanja u istoriji Fenekpuste je kakva je uloga preostalog kasnoantičkog stanovništva. Predmeti kesteljske kulture korišćeni su od 5. do 7. veka, tako da ne možemo govoriti samo o kasnoantičkom periodu već i o daljem životu romanizovanog stanovništva.

2. Opis grobova. Dat je po sezonama, na osnovu terenskih dnevnika, sa kratkim prikazom i rezimeom rezultata. Materijal je prikazan na tablama, a foto-dokumentacija se javlja od sezone iskopavanja 1971. godine.

3. Analiza. Data je topografija grobalja, analiza rituala ukopavanja i grobnih jama. Jedno poglavlje se odnosi na građenje grobnica (zidane grobnice, grobnice sa kamenim rubom, grobovi sa uzglavljem, grobovi sa ostacima gorenja i sličnim karakteristikama rituala). Posebno je obrađen način sahranjivanja. Osnovna podela izvršena je na osnovu položaja pokojnika, pri čemu su izdvojeni primeri vezani za polaganje u drveni sanduk, višestruke sahrane i grobove bez priloga. Jedno poglavlje je posvećeno oštećenjima grobova, a jedno ostacima daće i žrtvenim darovima. Najveće poglavlje se bavi tipološkom obradom nalaza.

4. Datiranje i interpretacija grobalja.

5. Table. U publikaciji je data 101 tabla.

6. Prilozi. U publikaciji su data tri priloga:

A. Pastor. *Nalazi perli iz grobova kesteljske kulture u nekropoli pred južnim zidom utvrđena Kestelj-Fe-*

nekpusta. A. Pastor se prvenstveno bavio određivanjem perli po materijalu, obliku i tipološkom kategorizacijom.

E. Foti. *Rezultati antropološkog ispitivanja skeletnih ostataka iz grobova nekropola ispred južnog zida utvrđenja Kestelj-Fenekpusta (1951–1952. i 1976–2000)*. Obrađeno je 305 skeleta (103 muška, 106 ženskih i 92 dečija). Sa antropološkog stanovišta je potvrđen kontinuitet stanovništva od kasnoantičkog do karolinškog vremena.

A. Kustar / K. T. Rendes. *Rezultati antropološkog ispitivanja skeletnih ostataka iz grobova kesteljske kulture nekropola ispred južnog zida utvrđenja Kestelj-Fenekpusta (1963–1967)*. Obrađeno je 99 grobova, čija dokumentacija nije potpuna. Analiza je pokazala najveću sličnost sa antropološkim uzorcima kasnoantičke Panonije i severne Italije, a nešto manje sa panonsko-lan-gobardskim i transdanubijsko-avarskim stanovništvom.

Pregledom korišćene literature može se uočiti nedostatak literature o kasnoantičkom nasleđu južnopanonskih oblasti. Teritorija Vojvodine nije uvrštena u ovaj rad, iako Panonija Sekunda nije ni manje značajna ni manje interesantna. Usled mnogobrojnih problema, istraživanja u Sremu se nisu odvijala po nekom sistemu. Viševjekovna devastacija, koju je pratio nadostatak dokumentovanih celina, uzrokovala je nedovoljan stepen publikovanja građe kasnoantičkog Sirmijuma. Bazijane (*Bassianae* – Gradina kod Donjih Petrovaca) još nisu dočekale početak sistematskog istraživanja. Ovaj kasnoantički grad je naročito zanimljiv za proučavanje, budući da nije obnavljan nakon spaljivanja od strane Huna (468). Ni nekropole iz vremena kesteljske kulture nisu poznate na teritoriji Srema. Najznačajniji nalazi ovog horizonta potiču iz južne Bačke. Radi se o nekropoli u Vajskoj, otkrivenoj i delimično istraženoj posle velike poplave 1965. godine. Nekropola se može povezati sa sistemom kontralimesa, uspostavljenog radi kontrole prelaza preko Dunava. Južnobački kontralimes nije precizno definisan, niti sistematski ispitan. Kestelum Onagrinum (Kuva kod Begeča) i Veliki rimski šanac nedovoljno su istraženi. Nalazište kod Vajske, kao i utvrđenje na Mostongi kod Bača pokazuje da je ovaj sistem bio veoma dobro razvijen. S obzirom na postojanje stanovništva kesteljske kulturne pripadnosti u južnoj Bačkoj i Sremu, objavljivanje građe iz zatvorenih celina Fenekpuste je izuzetno značajno za arheologiju Vojvodine.

Naglašavamo značaj ove publikacije i za nacionalnu arheologiju.

Pojaва novih država (avarske i franačke) na tlu Vojvodine dovodi do asimilacije autohtonog stanovništva krajem 8. veka, kada se gubi kontinuitet kasnoantičke tradicije. Nekropole avarskog stanovništva sadrže i grobove slovenskih i autohtonih (hrišćanskih) stanovnika. Neophodno ih je istražiti u potpunosti, usled razuđene horizontalne stratigrafije.

Neka buduća istraživanja kontralimesa i kasnoantičkih uporišta u Sremu će imati odličan oslonac u ovoj seriji publikacija. Primenom modernih metoda geofizike i sistematskim istraživanjima može se postići mnogo više u poznavanju ovog sudbonosnog perioda u istoriji Vojvodine i Karpatske kotline.

Mr Jovan Koledin

OSTAVE VRŠAČKOG GORJA – MARKOVAC–GRUNJAC

Dragan Jovanović, Gradski muzej, Vršac, 2010. ISBN 978–86–83911–42–4

Monografija je posvećena ostavi nađenoj 1958. godine kod sela Markovca, na potesu Grunjac. Ostava je brojala preko 1.000 bronzanih predmeta. Sa težinom od skoro 20 kg, ona predstavlja najveću i najtežu ostavu na teritoriji Srbije. Kataloški je obrađeno 789 predmeta.

Uvod je posvećen bronzi, leguri koja je obeležila jednu epohu u razvoju čovečanstva i bila cenjena roba i platežno sredstvo. Ukratko su prikazane njene karakteristike, tehnologija proizvodnje i istorijat istraživanja ostava bronzanih predmeta. O podeli i karakteru ostava autor iznosi dosadašnje teorije – ostave kao skrivnice blaga, livačke ostave ili votivni darovi. Između starijih teorija o skrivnicama i novijih teorija o ostavama kao votivnim darovima je nađena „zlatna sredina“. Ostave su podeljene na sakralne (votivne) i profane (skrивnice). Okolnosti nalaza i poznavanje razvoja lokalnih kultura donekle mogu pojasniti način formiranja i sastav pojedinih ostava na određenom prostoru. U poglavlju o geografskim odlikama južnog Banata se konstatuje da većina ostava potiče sa severnih obronaka Vršackih planina.

U oblasti Vršackog gorja je zabeleženo 20 ostava bronzanih predmeta. Njihov kratak opis i odgovarajuća literatura dati su u poglavlju o ostavama sa teritorije Vršackog gorja.

Najveći deo knjige posvećen je ostavi iz Markovca. Podatke o okolnostima nalaza autor je obogatio ličnim opservacijama i rezultatima dobijenim obilaskom terena. Ostava je tek sada objavljena u celosti, uprkos veoma dugom periodu od njenog otkrića. To je čest slučaj sa ostavama iz naše zemlje. Materijal iz njih se objavljuje parcijalno, uglavnom u seriji *Prähistorische Bronzefunde*, koja se bavi pojedinim tipovima materija-

la. Manje atraktivan materijal (fragmenti od žice, odlivci, bronzane pogače sirove bronzе) ostaje neobjavljen. Materijal iz ostave Markovac–Grunjac je razvrstan po klasama predmeta: oružje (47 predmeta), oruđe (251), ukrasni predmeti (176), fragmenti livačkih pogača (81) i razno (365 predmeta). Na isti način je predstavljen i sadržaj ostalih ostava Vršackog gorja.

Svaka od klasa predmeta je ukratko opisana – hronološki i sociološki. Njihov simbolički značaj je razmatran u odnosu na kontekst nalaza. Date su karte rasprostranjenosti svake klase predmeta, uglavnom na osnovu karata iz *Prähistorische Bronzefunde* serijala.

Težina i težinski sistemi su razmotreni u posebnom poglavlju. Autor ovde daje kratak pregled dosadašnjih rezultata istraživanja materijala iz ostava. Statističkom obradom materijala ostave Markovac–Grunjac nije

uočena pojava težinskih standarda, što bi ukazivalo na niži stepen trgovine nego u Grčkoj i Maloj Aziji.

Ispitivanja hemijskog sastava, kao i metalografska ispitivanja izvršena su radi utvrđivanja porekla i starosti predmeta. Cilj tih analiza je da se, utvrđivanjem sastava metala (legure), ustanovi veza između sirovina (ingota) i predmeta iz ostave. Rezultati su pokazali da su predmeti sličnog sastava. Glavni sastojci su bakar i kalaj, dok su ingoti od čistog bakra, sa istim primesama kao i bronza (arsen, antimon, gvožđe, srebro i olovo). Velika čistoća bakra u ingotima je karakteristična za Ha A period. Metalografske analize pokazuju veliku sličnost u tehnološkom postupku. Predmeti su izrađeni livenjem i sporim hlađenjem u kalupima, ili dugotrajnim žarenjem, bez tragova mehaničke obrade. Nema dokaza za to da se radi o neuspelim odlivcima ili predmetima koji su upotrebljavani. S obzirom na nedostatak završne obrade većine predmeta, pretpostavlja se (na osnovu fragmentovanosti) da su sakupljeni za pretapanje, kao sirovina.

Po tipološkom sastavu predmeta, ostava se može pripisati sremsko-slavonskom radioničkom krugu II horizonta ostava, vremena Ha A1. Manja grupa predmeta pokazuje lokalne karakteristike, što ukazuje na

lokalne radionice. Import sa severa Karpatske kotline i centralne Evrope odnosi se na nakit. Ovakav sastav ostave tumači se položajem Vršca, na razmeđu trgovačkih puteva. Oni su vodili ka severu – dolinama Tamiša i Tise, preko Dunava, ka bogatim rudnicima istočne Srbije i dolini Morave. Trgovina metalima i solju je, svakako, išla transversalom istok–zapad, od Transilvanije do Srema i Slavonije.

Autor ističe da dalja istraživanja ostava mogu ići ka fizičko-hemijskim ispitivanjima predmeta. Njihov cilj bi bio definisanje tehnoloških procesa i određivanje porekla metala. Ipak, istaći ćemo da su okolnosti nalaza odlučujući faktor za razumevanje pojave ostava bronzanog doba. Arheološkim istraživanjima je otkriven tek neznatan broj ostava. Zbog toga nije jasna ni sama njihova priroda. U buduća istraživanja lokaliteta mora se uvesti multidisciplinarni metod ako želimo steći pravu sliku o načinu života zajednica bronzanog doba. Ova monografija pokazuje kako se može izvući maksimum podataka iz jedne ostave – bez tačnih okolnosti nalaza.

Mr Jovan Koledin

IZ MUZIČKE PROŠLOSTI SOMBORA

Monografska studija dr Stanislava Kneževića, ISBN 978–86–81749–27–2

Gradski muzej i Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki“ u Somboru su u jesen 2011. godine objavili monografske studije *Iz muzičke prošlosti Sombora* dr Stanislava Kneževića i *Muzičku estetiku i instrumente*. Za ovu priliku bi bilo značajno dati kratak prikaz monografske studije *Iz muzičke prošlosti Sombora*.

Studija se pojavljuje kao retkost u oblasti muzičke kulture grada, s obzirom na to da prvenstveno govori o delatnosti *Simfonijskog orkestra grada Sombora* od 1948. do 1991. godine, o čemu je veoma malo pisano. Radi se o studiji od međunarodnog značaja, jer je i delatnost Orkestra bila, pre svega, vezana za Mađarsku, ali se potencira i širenje muzičke kulture iz srednje Evrope u naše krajeve. U tom smislu se posebna pažnja poklanja muzičkim instrumentima kao inostranoj i domaćoj baštini.

Muzička škola „Petar Konjović“ u Somboru je uvek imala prisnu saradnju sa Orkestrom. Godine 2011. je bilo devedeset godina od osnivanja Škole, pa je po-

zdravni govor direktorice Milene Balog uvršten u *Uvod* monografije. On sadrži imena značajnih ličnosti i kratke opise događaja iz života Škole, ali i Orkestra. Posebno se odaje priznanje dirigentu Orkestra i dugogodišnjem direktoru Škole Dragoslavu Mitroviću.

U *Uvodu* se još pominju pojedini članovi Orkestra, od kojih su neki ispunili intervju koji čini značajan deo monografije (Stevan Buligović, Karlo Turner, Jova Vasiljević, Miloš Vasiljević /Beograd/, Miloš Lalošević /Zagreb/, Dejan Tomić /Novi Sad/, Vera Terzić, Gabor Fernbah /Nemačka/, Ladislav Kovač, Stevan Rihter, Ivan Lazarov, Pavle Sič, Ernest Veselovski, Šandor Jung, Antun Bek, Stanislav Knežević, Stevan Kovač, Daniel Zorko, Viktor Oršovai, Vilim Oršovai, Mirko Molnar /Subotica/, Istvan Koso i Ferenc Kovač /Apatin/), nabrajaju se poglavlja i ukratko razlaže tematika.

Drugo poglavlje se odnosi na istorijat Orkestra, tj. na početke i „preteče“ Orkestra. U njemu se nalazi

značajan tekst za proslavu 20-godišnjice Simfonijskog orkestra grada Sombora 1948–1968. Radivoja Plavšića.

U početku je postojalo folklorno muziciranje i domaće kamerno muziciranje – do 1857. godine, kad se osniva *Muško pevačko društvo* sa sledećim zadacima: „sticanje sposobnosti i veštine u četvoroglasnom pevanju i stvaranje u muzikalnom smislu obrazovanih pevača; razvijanje društvenog smisla kao etičko-estetskog vladanja; oplemenjivanje crkvenog pojanja i širenje ljubavi prema pesmi“. Društvo je delovalo do kraja 1858 – „davalo koncerte, učestvovalo pojanjem u crkvi i na sahranama“. „Međutim, nije poznato kada je prestalo sa radom“. Godine 1868. je osnovano *Mađarsko pevačko društvo* pri Građanskoj kasini, 1870. *Srpsko pevačko društvo*, 1889. *Mađarsko zanatlijsko društvo*, a 1892. *Srpsko građansko pevačko društvo* (koje je 1910. nazvano *Zanatlijsko*). Iste godine je, pod okriljem Građanske kasine, osnovan *Somborski diletantski muzički zbor*, popularno nazvan *Somborski trubaduri* (karakteristični su koncerti u parku pored Županije). Spominje se „vrhunac izvođenja pod palicom dr Ljudevita Kiša: Mocartov *Requiem*, Bahov oratorij *Stradanje Isusa po Mateju*, *Stabat mater* i druga“. „Između dva rata na tzv. svetosavskim besedama nastupali su hor i orkestar Učiteljske škole, ponekad i muzičari 51. pešadijskog puka. U okviru radničkog Kulturno umetničkog društva 'Abrašević', osim ostalih sekcija postojala je i muzička, koja je imala hor i tamburaški zbor; oni su nastupali na radničkim priredbama i igrankama u Zidarskom domu. Sokolsko društvo imalo je duvački orkestar (fanfuru) i džez, koji su nastupali na sletovima, paradama i svirali na igrankama“.

Neposredno po oslobođenju, posle Drugog svetskog rata je postojao *Orkestar 45. srpske divizije*, kojim je dirigovao Klement Knajzl. Godinu dana posle Drugog svetskog rata (1946) muzičari amateri su, u Somborskom amaterskom (kasnije gradskom) pozorištu, učestvovali u pozorišnim komadima *Didó* i *Zona Zamfirova*. Međutim, „dirigent kulturne ekipe 45. divizije Dragoslav Mitrović, mlad, pun elana, ponesen entuzijazmom i ljubavlju prema muzici, ne samo da je uspeo u okupljanju muzičara amatera, nego je, uz podršku društveno političkih prosvetnih i kulturnih radnika, uspeo da organizuje *Društvo prijatelja muzike*, a preko njega i orkestar, koji je u relativno kratkom vremenu prerastao u Simfonijski orkestar“. Orkestar je, naime, formiran zbog proslave otvaranja Mosta bratstva i jedinstva 1947. godine, a kasnije dobija naziv Somborsko-apatinska filharmonija.

Godine 1949. su, pre izvođenja muzičkih dela, održavana predavanja „koja su obuhvatala osnovne podatke o kompozitorima i delima, kao i stručnu muzičku analizu kompozicija“. Uveden je i „javni muzički čas“ za omladinu i besplatne ulaznice. Vrlo uspela predavanja držali su: pokojni Adolf Ploj, profesor Učiteljske škole; Irena Robiček, profesor gimnazije; Mirjana Ristović, profesor Muzičke škole i dr.

Pri kraju poglavlja se konstatuje da je „Društvo imalo i organizacione probleme u radu *Upravnog odbora* čije nadležnosti nisu bile prirodne, jer se bavio nečim što sam ne razume“. Navedene su i druge pojedinosti; veći deo tog dela čini spisak programa i solista. Međunarodna delatnost Orkestra od 1954. godine je veoma značajna (Anton Soler /Italija/ – solistički koncert na klaviru; Karlo Senaši /Engleska/ – Betovenov i Paganinijev koncert sa orkestrom; Kristijan Karel-Lund /Holandija/ – Mocartov koncert za klavir i orkestar u d-molu). Treba izdvojiti solistu Žilberta Zalongija (iz Francuske) na violončelu – *Hajdnov koncert za violončelo i orkestar u d-duru*, sa kojim je Simfonijski orkestar maja 1956. dobio laskavu kritiku na *Festivalu simfonijskih orkestara Vojvodine* u Zrenjaninu.

Treće poglavlje sadrži upitnike koji su ispunili neki članovi SOGS-a. Na prvom mestu je dirigent SOGS-a i direktor Muzičke škole Dragoslav Mitrović, pokretač i osnivač SOGS-a i hora u Somboru, organizator svih turneja i prijateljstva sa Bajom i Segedinom.

Stevan Buligović, profesor violine u Muzičkoj školi i koncertmajstor SOGS-a, opisao je prilike u struci u vreme njegovih studija (u Sarajevu, Ljubljani). On je priložio fotografije SOGS-a i naveo interesantne podatke o violinama i gudalima koje je posedovao.

Jovan Vasiljević naveo je niz značajnih podataka iz svoje bogate biografije. Završio je Muzičku školu pri *Pevačkom društvu* u Somboru (1938), u klasi Antona Rusnjaka, koji je u Sombor došao iz Vršca (njegov učenik je i Kurt Hauzer, potonji univerzitetski nastavnik violine u Sarajevu) i bio profesor Muzičke škole pri *Pevačkom društvu* i na Preparandiji u Somboru od 1934. do 1945. godine, kada je penzionisan; bio je i direktor Muzičke škole početkom Drugog svetskog rata.

Ernest Veselovski je, pored toga što je svedočio o vezi poznatog somborskog fotografa i graditelja violina i dao nekoliko podataka o violinama koje je posedovao, rekao: „Momentarno sam član četvoročlanog 'Malog orkestra', repertoar se sastoji od *evergreen-a*, narodnih pesama, opereta. Redovno učestvujemo u okviru Džepnog

pozorišta 'Berta Ferenc' iz Sombora, u okviru kluba penzionera u *Građanskoj Kasini* Sombor, a ranije smo prihvatili i svirke u svatovima (čak u Budimpešti) i raznim privatnim događajima“.

Stanislav Knežević, autor studije *Iz muzičke prošlosti Sombora* i profesor Pedagoškog fakulteta u Somboru, navodi niz biografskih podataka (četiri monografije) i okolnosti vezanih za graditelje violina – Depalova u Somboru i Demšara u Ljubljani.

Miloš Lalošević, nastavnik violine u Muzičkoj školi i jedno vreme koncertmajstor SOGS-a, pominje svoju koncertnu delatnost: „klavirski i orguljski [koncerti] u bivšoj SFRJ, zemljama Beneluksa, Nemačka, Italija (Rim *Palazio Barberini*) Švajcarska, SAD, Japan, R. Slovenija (Ljubljana *Cankarjev dom*) i R. Hrvatska (Zagreb KD 'V. Lisinski' HGZ, HNK, zagrebačka Katedrala, dubrovačka katedrala, katedrala u Đakovu, kon-katedrala u Osijeku, Palata *Erdödy* u Varaždinu, Čakovec. Zagorska katedrala u Pregradi / Hrv. Zagorje)“ i svoje značajnije kompozicije: *Sonata Quasi Una Fantasia* – za violinu i klavir, *B-A-C-H* – za klavir, *Per aspera ad astra* – za orgulje, *Kantata o radosti* – za vokalne soliste, zbor i klavir.

Pavle Sič, violinista u SOGS-u, priložio je fotografije i naveo: „Bio sam Šef orkestra zabavne i džez muzike *Kulturno umetničkog društva 'Žikica Jovanović Španac'* u *Studentskom gradu* na Novom Beogradu; bio sam član narodnog orkestra istog društva; kraće vreme član kamernog orkestra *Kulturno umetničkog društva 'Branko Krsmanović'* u Beogradu; u Dubrovniku član orkestra Hotela *Excelsior*; u Somboru član jazz sastava *Ansambl solista; Ansambla BWZ*; šef *Zabavnog ansambla Kulturno Propagandnog Centra* u Somboru“.

Upitnik su ispunili i Daniel Zorko, Josip Koberski (koncertmajstor SOGS-a), Ivan Lazarov (priložio film o Dezideru Emberu), Vilim Oršovai, Viktor Oršovai (otac i sin klarinetisti), Lajoš Rozental (vodio je *Pleh muziku* u Somboru) i Vera Terzić (nastavnik muzike u osnovnoj školi).

Četvrto poglavlje – *Razvoj gradnje violina u Somboru* se bavi internacionalnim prenosom muzike u naše krajeve, pri čemu su Apatin i Sombor imali značajnu ulogu.

U početku se nabraja značajna inostrana literatura, u okviru koje su navedeni naši graditelji violina: Lutgendorf (Wilibald Leo Lütgendorff, 1904/1922: *Die Geigen und Lautenmacher vom Mittelalter bis zur Gegenwart II*, Frankfurt), Gejer (József Geyer, 1913: *A*

magyar hegedűkészítők, Budapest) i Van (Rene Vannes, 1951/1959: *Dictionnaire Universel des Luthiers*, Brussels). Nadalje se opisuju violinari, odnosno daju njihove kratke radne biografije:

Horn Franc (ili Franja, 1819–?), osnivač radionice, i njegov otac Adam, bili su tokari u Apatinu; „njegov sin Josip (1841–1881) izrađivao je flaute i klarinete, a Ljudevit (1849–1905) limene duvačke instrumente“. „Godine 1881. osnovao je radionicu gudačkih i drvenih duvačkih instrumenata Ljudevit Vindiš (1852–1941); nasledio ga je njegov unuk Stevan Fehter koji je radio do 1949“. Lajoš Horn (1888–1967) zatvorio je radionicu 1953, ali je, sa pomoćnikom Alojzom Huzakom (Houzak), i dalje popravljao instrumente. Franc Kinberg (1920–2002), Apatinac, penzionisan je kod Kagna i Gejsa (Gaines) u Čikagu; godine 1948. Menjuhin je kupio njegovu violinu, a 1949. je dobio nagradu na internacionalnom takmičenju za gradnju kontrabasa. „Graditeljstvo u Somboru je počelo oko 1860. godine, kada je ... Majer Fridrih (*Mayer, Friedrich*) [1835–1905] osnovao radionicu“; spominje se Gustav Hauzer (Gusztáv Hauszer). „Kod Majera su učili: Đorđe Tancer (1885–1916); Josip Fajfenrot (*Pfajfenroth*) (1885–1939); Antun Milanković (1886–1932); Stevan Pelioci (1880–?); i Karolj Rab, (Károly Raab) (1861–1943)“; Eden Rab (1902–1991); Ksenija Rab (r. 1934). Nabrojani su: Julius Penc (?–1934), učenik i rođak Karolja Raba (Károly Raab) u Somboru, zatim pomoćnik Svetolika Paščana; Johan st. Torma (Johann Torma, 1885–?); Bela Trupel (Béla Truppel); Stevan Seić (Stevan Seitch, 1905–1944); Franja Ivanović (1890–1969); Šandor Kotrić; Josip Fajfenrot (Pfajferoth, 1885–1939); Ludvig Flajšaker; Dezider Ember (Deziderius, 1888–?); Josip Hajzler; Radivoj Depalov (1904–1992); Miša Ružić (1908–1991); Stefan Karher (Karcher, 1914–1975).

Autor navodi literaturu relevantnu za istraživanu oblast:

Knežević / Zurković (2005, 300–303): *Zbornik radova prema kvalitetnoj školi 4. dani osnovne škole splitsko-dalmatinske županije* „Ličnost glazbenika, merenje i razvoj“, Split. Knežević, Stanislav (1999, 222–231): *Norma 3*, „Violinarstvo i njegova pedagogija u doba Adama Gutvajna“, Sombor. Knežević, Stanislav (1997): *Gradnja violina u Srbiji*, Sombor. Knežević, Stanislav (2000, 127–155): *Flogiston 10*, „Gradnja violine i srodnih instrumenata u Srbiji“, Beograd. Knežević, Stanislav (2000, 195–205): *Norma 1–2*, „Individualizacija sadržina i aktivnosti u nastavi muzičke kulture“,

Sombor. Knežević, Stanislav (1997, 175–185): *Osobine učenika i modeli diferencirane nastave – činioci efikasnosti osnovnog obrazovanja*, Učiteljski fakultet u Somboru, „Modeli diferenciranog rada u nastavi muzičkog vaspitanja“, Sombor. Knežević, Stanislav (1998, 223–234): Učiteljski fakultet u Somboru, „Diferencijacija nastave i razvoj muzičkih sposobnosti učenika“ u *Osobine učenika i modeli diferencirane nastave – činioci efikasnosti osnovnog obrazovanja*, Sombor. Knežević, Stanislav (2003, 277–287): *Norma 2–3*, „Kurikulum gradnje gudačkih instrumenata u nas“ (Strategija razvoja sistema vaspitanja i obrazovanja u uslovima tranzicije), Sombor. Knežević, Stanislav (1999, 155–164): *Osobine učenika i modeli diferencirane nastave – činioci efikasnosti osnovnog obrazovanja*, „Modeli diferenciranog rada u nastavi muzičke kulture“, Učiteljski fakultet u Somboru, Sombor. Knežević, Stanislav (2002, 165–174): *Osobine učenika i modeli diferencirane nastave – činioci efikasnosti osnovnog obrazovanja*, „Vizuelni metod, tipovi muzičke ličnosti i alteracije u razrednoj nastavi“, Učiteljski fakultet u Somboru, Sombor. Knežević, Stanislav (2005, 202–212): *Reforma školskog sistema u uslovima tranzicije*, „Organologija, strateški pravac razvoja nastave muzike“, Kamenov ed, Novi Sad. Knežević, Stanislav (2006, 265–274): *Razvoj sistema vaspitanja i obrazovanja u uslovima tranzicije*, „Pedagoška koncepcija muzeja gudačkih instrumenata“, Kamenov ed, Novi Sad. Knežević, Stanislav (1995): *Norma 1*, „Razvoj gradnje violina u Somboru“, Sombor. Knežević, Stanislav/Đorđević, Bogdan (2005): *Metodika početne nastave muzike*, Sombor. Knežević, Stanislav (2002, 89–99): *Norma 1–2*, „Strategija razvoja početne nastave muzike u evropskom kulturnom krugu“, Sombor.

Peto poglavlje se bavi izložbom žičanih instrumenata Tihomira Tapavice postavljenoj u Gradskom muzeju u Somboru 1996. Na njoj su, između ostalog, prezentovani gudački instrumenti: Antona (Antal) Brauna (1847–1901); Karolja Raba (Karoly Raab, 1861–1943); Bele Trupela (Truppel, 1880–1945); Samuela Mahnica (Machnitz, 1884–1934); Lajoša Bocana (1886–1969); Antala Lenarta (Lenhardt, u. 1936); Ludviga Kaina (Ludwig, u. 1944); Adama Gutvajna (Gutwein, 1906–1994); Karla Antonija Tononija (1720–1768); Johana Baptista Švajcera (Schweitzer, oko 1800–1865); Vencela Jožefa Šunde (Venzel Jozsef Schunda); Karla Koha (Carlo Koch); Samuela Feliksa Nemešanijja (Samuel Felix Nemessany, 1837–1881); stara majstorska

violina Ernsta Glezela (Gläsel); viola nepoznatog autora; violončelo.

Šesto i poslednje poglavlje studije – *Temperacija u italijanskoj renesansi i kasnije*, bavi se akustičkim problemima, počev od Vinćenca Galileija (Vincenzo Galilei, 1520–1591) slavnog kompozitora i lautista, oca Galileo Galileija (Galileo Galilei), koji su zaključili da frekvencije ne zavise samo od dužine već i od skraćivanja, zatezanja i debljine žica, koje je ispitivao i Marin Mersen (Marin Mersenne, 1588–1648). Značajan istraživač vibriranja žica, štapova i ploča je Ernst Florenc Fridrik Hladni (Ernst Florence Friedrich Chladni, 1756–1824), fizičar i muzički amater koji je razvio tehnike posmatranja vibracija metalnih i staklenih ploča na instrumentu „glass – harmonici“, što se od tada koristi kao nezaobilazna teorija i praksa u akustici. Time su se dalje bavili: Savara (Felix Savarat, 1791–1841), Fransoa Šano (François Chanut); Herman fon Helmholtz (Helmholtz, 1821–1894); Lord Rajli (Johann William Strutt, 1842–1919); Anatoli Leman (Anatoly Leman, 1859–1913); Čandrasekhara (Chandrasekhara Venkata Raman, 1888–1970); Majnl (Herman F. Meinel); Kenet Maršal (Kenneth D. Marshall); Roberts (G. W. Roberts); Džordž Knot (George A. Knott); Martin Šleske (Martin Schleske).

Autorov značajan doprinos je poređenje stavova Velimirovića, Štajnera, Hanslika i Tesle, pri čemu se otkriva *Tablica starih i hemijskih elemenata* i konstrukcija $12^{1/12}$ do $12^{12/12}$, što do sada nije bilo poznato.

Mr Miroslav Stojisavljević

VORWÄRTS, PRINZ EUGEN!

Срђан Божовић, Дивизија „Принц Еуген“, Народни музеј, Панчево 2011.

ISBN 978-86-906039-3-0

Зачуђујуће је да после Другог светског рата, до појаве ове књиге, на српском језику није написана ниједна монографија о 7. СС дивизији „Принц Еуген“. У Немачкој је 1978. године један од команданата ове немачке, фолксдојчерске јединице, генерал Ото Кум, написао књигу под насловом *Vorwärts, Prinz Eugen*. Убрзо су уследиле и друге књиге посвећене овој СС дивизији. Сагледавајући њихову не-објективност, С. Божовић је решио да напише сопствено дело, настојећи да избегне замке пристрасности, али и да да шири контекст формирања, борбеног пута и „учинка“ ове, најкрупније војне јединице југословенских Немаца – фолксдојчера из Баната.

У првом поглављу – *Досељавање Немаца у Средње Подунавље у 18. и 19. веку*, аутор је приказао каролинску, терезијанску и јозефинску колонизацију Немаца, те живот Шваба током 19. века, све до слома Аустроугарске монархије.

У другом поглављу – *Немачка национална заједница у Краљевини Југославији између два светска рата*, аутор је приказао како политичко, тако и економско и културно организовање Подунавских Шваба у југословенској држави, у којој су они представљали бројну (пола милиона припадника), економски снажну и утицајну националну мањину. Посебну пажњу посветио је *Културбунду* (основаном 1920), његовом значају и променама које су се у њему одвијале, нарочито после доласка нациста на власт у Немачкој (1933). Нацификација Културбунда, после победе струје тзв. обновитеља, значила је и нацификацију скоро целог фолксдојчерског становништва, што се поклопило с почетком Другог светског рата, када је у Културбунду усвојен „фирер-принцип“. Вођа Немачке народносне групе (*Volksgruppeführer*) Сеп Јанко припремио је своје сународнике за улогу „пете колоне“, пред напад Немачке на Југославију.

У трећем поглављу – *Југословенски Немци у 1941. години*, аутор је указао на издајничку улогу наших Немаца током Априлског рата. Приказао је процес успостављања фолксдојчерске власти у Ба-

нату и реорганизацију немачке народносне групе с обзиром на разбијање Југославије. Посебно је обрадио питање војно-полицијског организовања фолксдојчера у Банату и њихову репресију према Србима, а нарочито Јеврејима, који су врло брзо истребљени из Баната. Он је, такође, укратко обрадио питање организовања и изузетног положаја фолксдојчера у НДХ, као и у Бачкој и Барањи, тј. проширеној Хортијевој Мађарској.

У четвртном поглављу – *Дивизија „Принц Еуген“*, које је и најобимније, Божовић је у 18 хронолошких целина осветлио настанак, обуку, састав и борбени пут Дивизије од октобра 1942. до завршних операција за ослобођење Југославије маја 1945, као и кажњавање припадника ове јединице за почињена зверства.

Аутор је доказао да је главни циљ стварања Дивизије „Принц Еуген“, јединице од преко 20.000 војника, био борба против устаника на територији читаве Југославије, како би се друге немачке јединице могле укључити у борбе на Источном фронту. Почетком 1942. године Хитлер је овластио генерал-мајора Артура Флепса да формира и командује овом дивизијом. Назив јединице није изабран случајно; војна слава Еугена Савојског као хабзбуршког војсковође била је општепозната. Већ 1. априла 1942. године је јединица добила име СС добровољачка дивизија „Принц Еуген“, које је 20. октобра 1943. модификовано у 7. СС добровољачка брдска дивизија „Принц Еуген“.

Први припадници ове дивизије били су чланови *Дојче мانشафта* из Баната. У Дивизији су најбројнији били банатски Немци, а потом бачки. Било их је и из Хрватске и Славоније, па и из Румуније. Знак Дивизије био је „Одалсруне“.

Дивизија је прошла обуку, наоружала се и кренула у прве борбене акције у југозападну Србију (Краљево, Ужице итд.), од којих је она изведена 12. октобра 1942. године на Копаонику била усмерена против четника мајора Драгутина Кесеровића, који су избегли борбу. Та акција је окончана масакром над цивилним становништвом и паљевином кућа. Дивизија је похваљена, а убрзо ју је посетио рајсфи-

пер СС-а Хајнрих Химлер. Одговорни за масакр над цивилима су унапређени.

Крајем 1942. Дивизија је премештена у Хрватску, где је учествовала у операцији „Вајс“, а затим у операцији „Шварц“. Јула 1943. су „еугеновци“ грешком стрељали муслиманске цивиле, мислећи да су Срби. Ова дивизија је после капитулације Италије – у јесен 1943, посела „празне“ просторе, а потом учествовала у операцијама „Кугелблиц“ и „Шнептурм“. Већ почетком 1944. је учествовала у операцији „Валдрауш“, да би после одмора и реорганизације њени батаљони ишли у „слободан лов“, у борбе против партизана или цивила. Опет им се догодила грешка – код Сиња (крајем марта 1944), када су побили више стотина мушкараца, жена и деце хрватске националности.

Аутор је осветлио и судбину Дивизије „Ханцар“, јединице СС-а састављене претежно од босанских муслимана.

У другој половини 1944. је Дивизија „Принц Еуген“ учествовала у више мањих операција. За све време борби на Сремском фронту (јесени 1944 – пролећа 1945) „еугеновци“ су били ударна снага нацистичко-усташког одбрамбеног појаса између Дунава и Саве.

Дивизија је у фебруару оперисала и по Славоњи (Псуњ, Папук), а у марту око Зенице, борећи се против партизана, у циљу омогућавања извлачења групе армија Е. После пробоја Сремског фронта (12. априла 1945), она се повлачила према Загребу, где је доспела 29. априла. Код Јастребарског је примила вест да је Немачка капитулирала (8. маја), али њени припадници нису хтели (или нису смели) да се предају Титовим партизанима. Повлачили су се према Аустрији, под борбом. Већина је заробљена између Брежица и Зиданог Моста у Словенији.

Многи од заробљених „еугеноваца“ су стрељани као ратни злочинци, а други су робијали у рудницама *Бор* и *Косћолац*, те радним логорима у Војводини и централној Србији.

Дивизија „Принц Еуген“ имала је четири команданта: Артура Флепса (1942–1943), Карла фон Оберкампа (1943–1944), Ота Кума (1944 – 20. 1. 1945) и Аугуста Шмидхубера (до 8. маја 1945).

У петом поглављу – *Судбина Немаца из Југославије после Друге светске ратне*, Божовић је приказао евакуацију фолксдојчера у организацији Вермахта, кажњавање ратних злочинаца и народних

непријатеља од стране нових власти и партизанских снага после ослобођења Баната, Бачке и дела Срема, логорисање преосталих Немаца (углавном цивила и углавном старијих, жена и деце) с циљем протеривања, и напослетку – одлазак преживелих Немаца из Југославије (50-их и 60-их година). Ова трауматична искуства повезана су са нацификацијом Подунавских Шваба, њиховом улогом „пете колоне“, масовним учешћем у оружаним формацијама Трећег рајха (95.000 војно способних), а посебно са злочинима које су широм Југославије, највише против српског цивилног становништва, починили припадници СС дивизије „Принц Еуген“.

Швабама је одузето све што су имали, а посебно оно што су отели и опљачкали током рата; изгубили су држављанство (многи су га се већ 1941. одрекли) и више нису били пожељни у местима где су живели двеста и више година. Многи кривци су избегли кажњавање, али је био и велики број оних фолксдојчера (жена и деце) који су кажњени без кривице, јер су морали да поделе судбину сународника који су их увукли у страшно коло нацизма и одредили им судбину.

Посебан печат овој књизи дају бројне фотографије, које је аутор прикупио из разних институција или од приватних лица. У писању рада се ослонио на прворазредне архивске изворе и одабрану релевантну литературу. О научној скрупулозности аутора сведочи више стотина фуснота, које су, међутим, дате на крају књиге, по поглављима, што умањује прегледност.

На крају књиге је објављена рецензија проф. др Ранка Кончара, који је рад С. Божовића оценио као „свеобухватно историографско дело“. Оно представља вредан допринос у проучавању наше „савремене прошлости“.

Др Драго Њејован

SLOVÁCI V SRBSKU Z ASPEKTU KULTÚRY

Milina Sklabinská, Katarína Mosnáková (ur.), Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov,
Nový Sad 2012, ISBN 978-86-87974-06-01

Обимна публикација *Словаци у Србији са аспекта културе* изашла је као круна трогодишњег рада Завода за културу војвођанских Словака. Овај завод је професионална установа коју су 2008. године основали Скупштина АП Војводине и Национални савет словачке националне мањине са циљем очувања, унапређења и развоја културе војвођанских Словака. Управо ова монографија представља прво штампано издање Завода. Уреднице књиге су Милина Склабински и Катарина Моснакова. Рецензент монографије је др Самуел Чаловски.

Кроз текст, архивску грађу и фотографије су представљена 34 насеља у којима живе Словаци. Текстови су првобитно писани за потребе сајта Завода, да би били проширени и прилагођени за публиковање. Веома квалитетне фотографије које илуструју сваки одељак дело су Михала Мадацког, Игора Бовдиша и Ђуле Шанте, који је урадио и дизајн монографије.

На овом пројекту је био ангажован велики број сарадника и стручњака. Значајно је и то што је у његовој реализацији учествовао велики број словачких интелектуалаца – од студената, свршених дипломаца, локалних свештеника до професора универзитета и доктора наука. Аутори текстова су: Катарина Моснакова (Katarína Mosnáková), Маријан Павлов (Marijan Pavlov), Милина Склабинска (Milina Sklabinská), Марина Ковачова (Marína Kováčová), Ана Сњидова (Anna Snidová), Адам Јонаш (Adam Jonáš), Андреа Беређиова (Andrea Berédiová), Јасмина Пањикова (Jasmina Pániková), Ана Кишова (Anna Kišová), Катарина Пуцовска (Katarína Pucovská), Михал Бабјак (Michal Babiak), Едита Кмећкова (Edita Kmeťková), Ана Брткова (Anna Brtková), Борис Билек (Boris Bílek), Габријела Губова (Gabriela Gubová), Јарушка Феркова (Jaruška Ferková), Ана Дингова (Anna Dingová), Катарина Верешова (Katarína Vereshová), Станислав Ступавски (Stanislav Stupavský) и Ана Струхарова (Anna Struhárová).

У уводном тексту једне од уредница – МиLINE Склабинске, који је дат на три језика (словачком, српском и енглеском), изнет је кратак преглед ра-

звоја културних институција Словака из тзв. Доње земље (назив који је настао у време досељавања Словака у ове крајеве, а у употреби је и данас) од њиховог досељавања у ове крајеве током 18. века до данас. Такође је указано на културне везе између Срба и Словака и значајан утицај словачких интелектуалаца на формирање српских културних институција током 19. века (Павела Јожефа Шафарика, др Јанка Шафарика, Андреја Вољнија, Јана Гроса и др.).

Као језички уредник публикације, др Јурај Гловња је дао своје виђење развоја словачког језика код Словака у Србији, и његов значај у очувању њиховог идентитета.

Намера уредница је да се у овој публикацији прикаже културни развој словачке заједнице у Србији и тиме учини допринос њеном очувању, афирмацији и даљем развоју. Овом задатку су пришле са географског аспекта, енциклопедијски обрађујући свако од 34 места у којем живе, или су живели Словаци у Републици Србији.

Монографија даје јединствен преглед свих садашњих и прошлих културних институција значајних за Словаке у Републици Србији, али се и осврће на карактеристике савременог живота и културног развоја словачке заједнице на селу. Монографски преглед пружа слику географског простора који данас насељавају Словаци у Србији, а који је углавном везан за Војводину. Наиме, сва насеља се налазе у Аутономној Покрајини Војводини, осим Београда. Живот словачке етничке заједнице у Србији је, пре свега, везан за село. Ипак, један део популације живи и у градовима: Београду (око 3.600 Словака, што чини чак 3,5 % од укупног броја Словака у Србији); Новом Саду (3,2 % Словака); Бачкој Паланци (4 % словачке популације); Старој Пазови (Словаци чине готово половину становништва); Бачком Петровцу – који данас важи за културни и административни центар Словака у Србији, са преко 80 % словачког живља.

Да би овај преглед био јаснији, свако место је представљено кроз следећа поглавља: *Географске и демографске одлике места; Специфичности; Истори-*

ријски факти и садашњост; Културни живот; Зашто да посетиш?. Географске и демографске одлике места дате су кроз његов географски положај и укупан број становника, с обзиром на број Словака. Поглавље *Специфичност* везано је за поједине карактеристике одређеног места, и то не само за оне које се односе на словачку етничку групу. *Историјски факти и садашњост* је одељак у коме је дата историја места, као и време колонизације Словака и њихов број у току досељавања. У овом поглављу су дати и подаци о настанку и развоју културних и образовних институција везаних за словачки живаљ. Одељак *Културни живот* даје преглед настанка, развоја и савременог деловања културних институција и манифестација које постоје у датом месту. *Зашто да посетиш?* је одељак посвећен културном туризму. Овде је свако насеље представљено са туристичког становишта, при чему су дати предлози о локацијама које би посетилац требало да обиђе у одређеном месту, као и о томе које манифестације културе и када треба да посети.

Свим насељима је посвећена једнака пажња, али се на основу обимности појединих одељака добија слика о центрима словачке културе. Тако се, на пример, види да је Нови Сад веома значајан град за словачку заједницу јер се у њему налазе најважније образовне, културне и информативне институције, као што је Новосадски универзитет – са Катедром за словакистику, Радио-телевизија Војводине – са редакцијама на словачком језику, Бискупска канцеларија словачке евангелистичке цркве, Новинско-издавачка установа „Глас народа“ (*Hlas ľudu*) и друге установе. Бачки Петровац у Бачкој, Ковачица у Банату и Стара Пазова у Срему издвајају се као значајни центри словачке културе ка којима гравитирају и становници околних села.

Публикацијом су обухваћена и мања места у којима је културни живот веома богат, као што су Кисач и Кулпин. Такође је значајно то што су у монографији обрађена и мања насеља у којима данас живи мали број Словака, као што је на пример Вишњићево у Срему, са 52 члана, или Ашања, са 38 чланова словачке националне заједнице.

Осим основног текста у вези са насељем о коме је реч, сваки одељак је обогаћен краћим информацијама везаним за карактеристике народног одевања у одређеном месту. Ове цртице су припремили етнологи Катарина Радисављевић, Ана Сеч-Пинђир

и Маријан Павлов. Текстови су пропраћени одговарајућим фотографијама из фототеке Музеја Војводине. Краће црте о архитектонским споменицима словачке културе написале су Татјана Медвеђова и Маријена Мартишова. У оквиру тих кратких приказа су дате и биографије личности које су допринеле културном развоју Словака у Србији, а рођене су у датом месту, или су у њему деловале.

Посматрана са етнолошког и антрополошког становишта, монографија *Словаци у Србији са аспектима културе* даје добру полазну основу за даље проучавање словачке националне мањине у Србији. Наиме, осим што сваки истраживач добија смернице о културним институцијама и местима у којима живе Словаци као већинско или мањинско становништво, он добија и слику о елементима који данас одређују идентитет Словака у вишеструкој средини у којој живе. На основу ове свеобухватне монографије можемо закључити да словачки национални идентитет формира неколико значајних елемената: језик, црква (преко 90 % Словака у Србији је евангелистичке вероисповести), културне и образовне институције и манифестације и, наравно, словачка народна ношња – која се данас трансформисала у национални костим, препознатљив елеменат визуелног идентитета Словака у Србији.

Ана Сеч-Пинђир

